

A magyar nyelv.

Dr. Klemm Antal
egyetemi tanár.

A most itt folyó előadássorozat célja: a mai magyar élet megismerése. Egy nép életnyilvánulásainak egyik legfontosabbja: *nyelve*.

Ahhoz, hogy a magyar nyelv mai állapotát megjeleníthessük magunk előtt, szükségünk van legelőször is megállapítanunk a nyelv mivoltát. Mi a nyelv? A nyelv fogalmával is úgy vagyunk a közönséges életben, mint sok más fogalommal: tudjuk használni az illető fogalmakat, de minden tartalmi jegyüket nem mindig tudjuk megmondani.

Újabban Saussure (Cours de linguistique générale 1916¹, 1922².), genfi egyetemi tanár és mások is a *nyelv* (langue) és a *beszéd* (parole) megkülönböztetésének szükségességét hangsúlyozták.

Gombocz Z. (M. Ny.¹ 20: 142) Saussure nyomán így határozta meg a beszédet és a nyelvet: „A *beszéd* egyéni tevékenység: a nyelv konvencionális jeleinek tudatos és szándékos fölhasználása a gondolatok közlésére. Ezzel szemben a *nyelv* szociális termék, beszédképzetek rendszere, amely az egy nyelv-közösséghez tartozó egyének agyában azonos vagy majdnem azonos alakban van elraktározva.”

Saussure-nek e nyelvfelfogására meg kell jegyeznünk, hogy a nyelv nem csupán jelrendszer, amely virtuálisan él a beszélő tudatában, nem csupán képzetdispositio, potentia, készség, hanem lelki *tevékenység*, actus, funkció, energia. A Saussure-től így meghatározott nyelvet legfőljebb potenciális nyelvnek lehetne nevezni, de e mellett föl kell venni még aktuális nyelvet is.

A felvetett kérdésre: mi a nyelv, tehát így felelhetünk: a nyelv szóképzeteknek, szótani jelentésjelölő és mondattani viszonyító elemek képzeteinek tudatossá tévése, aktualizálása. A nyelv a beszélőtől elválasztva önállóan nem létezik, mint pl. egy fa, madár vagy kő, de mindazonáltal *lelki* valóság.

Az így értelmezett nyelv egyfelől *egyéni* természetű: a nyelvet alkotó jelek képzetrendszere az egyesek lelkében él, minden nyelvi folyamat az egyes ember lelkében megy végbe, új nyelvi jelenségek létrehozása és a meglevők megváltoztatása egy vagy több egyéntől indul ki. A nyelv másfelől egyúttal szociális, *kollektív* természetű is: az egyesektől kiinduló nyelvi jelenségeket mások átveszik, azaz utánzással elterjednek a nyelv-közösségben, közsokássá válnak. Az egyes ember a nyelvet egymagában nem tudja megalkotni, sem nagyobb mértékben megváltoztatni, a nyelv egy társas csoport, közösség tagjainak lelki kölcsönhatása útján jön létre. A nyelv sok egyén, sok nemzedék közös (kollektív) lelki munkájának eredménye.

¹ Magyar Nyelv folyóirat.

Ha a nyelv mivoltának ily fölfogásával kezdünk most hozzá a magyar nyelv mai állapotának megismeréséhez, akkor először is figyelembe kell vennünk azt, hogy a jelen megismerésének és megértésének egyik tényezője az illető jelenség eredetének, keletkezésének ismerete.

Mily eredetű a magyar nyelv? Erre a kérdésre egyedül a nyelvtudomány adhat feleletet, még pedig a magyar történeti és a finnugor összehasonlító nyelvtudomány.

A magyar történeti nyelvtudomány összehasonlítja a magyar nyelv mai és régebbi korszakainak szótani jelentésjelölő elemeit (a képzőket, jeleket), a különböző nyelvi korszakok mondattani viszonyító elemeit (a ragokat), a különböző nyelvi korszakok szókincsét, s ezen az úton visszakövetkeztet a nyelvemlékek előtti, ú. n. történetelőtti kornak magyar nyelvállapotára, más szóval a magyar történeti nyelvtudomány kikövetkezteti (rekonstruálja) az előmagyar és az ősmagyar nyelvkorszaknak, azaz a Krisztus születése utáni századoktól a Tihanyi Apátság Alapító Oklevelének keltéig, 1055-ig terjedő időszaknak magyar nyelvállapotát. Hasonlóképpen lehet kikövetkeztetni a vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisiz, mordvin, finn, lapp nyelv ősellapotát.

A finnugor összehasonlító nyelvtudomány összehasonlítja a szabályos hangmegfelelések alapján az ősmagyar, ősvogul, ősoosztják, stb. említett finnugor nyelv ősi szótani jelentés jelölő elemeit, mondattani viszonyító elemeit, eszi szókincsét, amely egy kezdetleges gondolkodású és kezdetleges műveltségű nép nyelvében meg szokott lenni. Az ősi szókincs alkotó elemei: a testrészek neve; a közeli rokonsági elnevezések; természeti jelenségek és tárgyak, a leg-egyszerűbb tulajdonságok, cselekvések és egyéb kezdetleges viszonyok elnevezései; bizonyos állatok, növények, eszközök nevei; számnevek, névmások. Ebből az összehasonlításból kiderül, hogy a magyar nyelv szótani és mondattani elemei, továbbá szókincsének 88.4 százaléka a finnugor nyelvek szótani, mondattani elemeivel és szókészletével azonos, közös. A finnugor nyelveknek ez a szótani, mondattani, szókészletbeli közössége ezeknek a nyelveknek közös eredetére, ősrökonságára vall. A magyar és a többi finnugor nyelv egy és ugyanazon ősnyelvnek, a finnugor alapnyelvnek különfejlődött folytatói, s valamikor ennek nyelvjárásai voltak. Ezek a nyelvjárások azonban idővel szétváltak egymástól, és szabályosan, hangtörvényszerűen elváltak. A magyar nyelv tehát finnugor nyelv, nem török-tatár nyelv, mert kezdetleges szókincse, szótani, mondattani elemei nem a török-tatár nyelvekével egyeznek, hanem a finnugor nyelvekével; ami közös egyezés mégis van a finnugor és a török-tatár nyelvcsalád között, az talán e két nyelvcsalád közös urál-altaji eredetének bizonyítéka. Az urál-altaji nyelvrokonság azonban csak föltevés, bebizonyítva még nincsen.

A finnugor összehasonlító nyelvtudomány megállapította a nyelvészeti palaeontologia, azaz ősi állat- és növénynevek egyezése alapján, továbbá régészeti leletek, a szomszéd népekkel való érintkezés, helynevek és a történeti

hagyomány alapján, hogy a finnugor ősnép a közös finnugor alapnyelvet a finnugor őshazában: északkeleti Európában, valószínűen a Volga folyó hajlása és az Urál-hegység között, a Volga mellékfolyóinak, a Kámának és a Bjelajának vidékén beszélte Krisztus előtt a harmadik vagy második évezredben. Vö. Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. 1930. Zsirai M.: Jugria 1930. Finnugor rokonságunk. 1937. Pápay J.: A finnugor népek és nyelvek. 1922. Zichy I.: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. 1923.

A finnugor összehasonlító nyelvtudomány kikövetkeztette, milyen lehetett a közös finnugor ősi alapnyelv, amelynek folytatója a magyar nyelv. Budenz J.: Ugor Alaktanában (1884), Szinnyi J.: Magyar Nyelvhasznítás⁷ és Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft² c. művében láthatjuk a közös finnugor alapnyelv alaktani és mondattani elemeit, tehát a fgr. képzőket, jeleket és a fgr. ragokat; Budenz: Magyar-ugor Szótárában és Szinnyi említett műveiben látjuk a közös finnugor alapnyelv hangtani fejlődését és szókincsét.

A finnugor nyelvek *további sorsát* is megállapította a finnugor összehasonlító nyelvtudomány. A finnugor alapnyelvet beszélő ősnép Kr. sz. előtt 2500 vagy talán 1500 körül valami közelebről ismeretlen ok következtében két részre szakadt szét: nyugati szárnyra és keletre. A nyugati szárnyon voltak a zürjének, votjákok, a cseremiszek, mordvinok, finnek és a lappok, a keletin a vogulok, osztjákok és legkeletebbre, az Urál-hegység mellett helyezkedtek el a magyarok, sőt az Urál keleti, ázsiai oldalára is átszivárogtak. A magyarság a keleti szárny szélén a Krisztus utáni első századokban vagy talán még csak 460 körül érintkezésbe került az ugor, azaz a vogul-osztják-magyar őshaza közelében élő bolgár-török nép egyik törzsével, az on-ogurokkal. A bolgár-törökök Kr. születése után 460 körül az Irtys-folyó vidéki nyugatszibériai őshazájukból kiszorulva délre költöztek a Kaukázus északi lejtőire, velük ment a magyarság is, és a Kaukázus észak-nyugati vidékén, a Kubán folyó mellett telepedett le. Ezzel a magyarság elszakadt legközelebbi rokonnaitól, a voguloktól-osztjákoktól s megkezdte önálló népi és nyelvi életét. A magyar nyelv Európa művelt nyelvei között — a görögöt nem tekintve — leghosszabb ideje él önálló életet. Zichy I. (Magyar őstörténet 1939. 68. 1.) azt hiszi, hogy a magyarság ősei eredetileg törökök (onogurok) voltak, s csak nyelvcsere, érintkezés útján tanulták meg az ugorok nyelvét. Minthogy ebben a nyelvben az ő magasabb műveltségük körébe tartozó fogalmakra kifejezéseket nem találtak, ezeket saját török nyelvükből vett szavakkal pótolták. Ezek a magyar nyelv bolgártörök jövevényszavai.

Kr. születése után az 5. sz. közepétől kezdve a magyar nyelv a finnugor nyelvektől függetlenül fejlődött részben természetes úton önmagában, részben idegen nyelvek hatása alatt: még pedig a honfoglalás előtt bolgár-török és iráni hatás alatt, majd a honfoglalás után a szláv, német, olasz, latin nyelv hatása alatt.

A középmagyar nyelvkorszakban (1350—1600) kifejlődött nyelvjárásaink mai állapota mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók terén, a középmagyar nyelvkorszakban történtek azok a nyelvi változások, (nevezetesen az ö-zés, e-zés, i-zés, é-zés), amelyek a mai magyar népnyelv állapotát előidézték. (Laziczius: A magyar nyelvjárások. 1936.). Az ómagyar nyelvkorszakban (1055 —1350) más nyelvjárások voltak, mint ma, a 11. sz. végén két ómagyar nyelvjárást lehet megkülönböztetni: z-zőt és e-zőt, Losonczy 2. szerint e²-zőt is. (A magyar nyelv a 14. sz. közepétől a 16. sz. végéig. 1931.)

A középmagyar nyelvkorszakban (1350—1600), a 15. sz. második felében megindul az egységes magyar *irodalmi nyelv* kifejlődése is. A magyar irodalmi nyelv legfőbb hangtani sajátosságai számos írónál már a 16. sz. második felében állandósultak. Vö. Losonczy i. m. 22. A 16. sz. végén Károlyi Gáspár bibliafordításában, Monoszlai és Telegdi műveiben már kialakul a magyar irodalmi nyelv hangtana, szótana és mondattana. Trócsányi Z.: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. 1935—36. A 17. sz.-ban Pázmány nagy egyénisége hatalmas lendületet adott az egységes magyar irodalmi nyelv fejlődésének, Kazinczy és társai megindítják tudatos kifejlesztését, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Gyulai nyelvteremtő géniusza magyarosságot, művésziességet lehelt bele irodalmi nyelvünkbe. Az irodalmi nyelv alapján kifejlődött a magyar művelt társalgási nyelv, az ú. n. *köznyelv* az iskola közvetítésével és a városi műveltebb társadalmi osztály kifejlődésével. A magyar irodalmi nyelv és a köznyelv mássalhangzórendszerében nem tér el lényegesen a népnyelvtől, a magánhangzórendszer terén azonban nincs meg ez az egyezés az irodalmi nyelv, a művelt társalgási nyelv és a nyelvjárások között, az irodalmi nyelv és a művelt társalgási nyelv magánhangzórendszere a központi nyelvjárások magánhangzórendszerén alapszik.

A történelem folyamán sok zavaró körülmény akadályozta nyelvünket fejlődésében: így különösen a török hódítás és a politikai viszonyok.

Nyelvünk mai állapotát három szempontból tekinthetjük részletesebben: hangtani, szótani és mondattani szempontból.

Hangtan)*

*) Egyes magán- és mássalhangzók fonetikai jeleinek alkalmazását nyomdatechnikai okból mellőznünk kell. Ezek pótlására más jeleket használunk. Magyarázatra szorulnak a következők:

*a*¹: rövid, ajakgömbölyítés nélküli hang, pl. e német szavakban: *Ball, Kamm*;

*a*²: hosszú, ajakgömbölyítéses *a*;

*e*¹: hosszú, nyílt *e*;

*e*²: rövid, zárt *e*, pl. e szóban: *legyen*;

*i*¹: hátrább képzett *i*;

*i*²: simuló, *i*¹-féle hang, mely az előtte levő magánhangzóval fiftongust alkot: *fej, haj*, stb.;

χ: az a mássalhangzó, amely pl. a német *ich, ach* szóban van;

*n*¹; *η*-fajta hang, melyet *k* vagy *g* előtt ejtünk, pl.: *lengő, lankad, ing* stb.

Mily jelenségek jellemzik a mai magyar nyelv hangalkatát? Nyelvünk hanganyaga, miként más nyelveké: magánhangzókból és mássalhangzókból áll. Minden nyelv a maga sajátos módján képezi ezeket és használja föl a beszéd céljaira.

A magánhangzóknak és a mássalhangzóknak az egyes szavakban előforduló számarányától függ az illető nyelv zengzetessége, dallamossága. Mennél több a magánhangzó valamely nyelv szavaiban, annál zengzetesebb, lágyabb az illető nyelv, mennél több a mássalhangzó, annál keményebb. A magyar nyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak számarányára vonatkozólag Tolnai V. végzett kutatásokat (M. Nyelvőr 25: 325. 35:421. 37:418. MNy. 17: 29. 20: 51.). Az ő számításai szerint a magyar nyelv száz hangja közül 41 magánhangzó áll 59 mássalhangzóval szemben. A magyar nyelv ebből a szempontból nem tartozik a kemény nyelvek közé, egy fokon áll pl. a franciával.

Vizsgálhatjuk még közelebbről a különböző magánhangzók megoszlását egymás között és a mássalhangzók megoszlását egymás között. A magánhangzók lehetnek magasak (a szájüregben előbbre képzettek) és mélyek (a szájüregben hátrább képzettek). A magas és a mély magánhangzók meglehetősen arányosan oszlanak meg a magyar szavakban: 21 % mély magánhangzóval 20 % magas áll szemben. A magas és mély magánhangzók megoszlása a szavakban a *hangrendi törvényt* hozza létre: e szerint egyszerű magyar szavakban vagy csak magas vagy csak mély magánhangzók fordulnak elő. Minthogy ez a hangrendi törvény a képzőkre és ragokra is kiterjed, azért gyakran egyhangúakká válnak szavaink más nyelvekhez, pl. az olaszhoz viszonyítva, pl. alkalmasabbakat, melegebben. A hangrend ősi sajátossága nyelvünknek, már az ősmagyarban megvolt, vájjon a finnugor alapnyelvben is megvolt-e már, vagy csak később fejlődött ki az egyes finnugor nyelvek külön életében, az még nincsen biztosan eldöntve.

Mai magánhangzóink az *a*, *ö*, *ő* kivételével már az ősmagyarban megvoltak. Az *a* csak az Árpádok vége felé keletkezett, az *ö*-zés első példáit még csak a 13. sz.-ban találjuk.

Az ősmagyar magánhangzókból ma már nincs meg a rövid, ajakgömbölyítés nélküli *a'*, csak a palócoknál és egyes más helyeken maradt meg, a magyar nyelvterület többi részén *o*, *a*, *á* lett belőle. Ugyancsak nincs meg ma már az ősmagyar magánhangzókból a hátrább képzett *i'* sem, ebből az előbbre képzett *i* lett.

Kettősmagánhangzó (diftongus) a mai irodalmi nyelvben és a köznyelvben csak egyfajta van: bármely magánhangzó, a simuló hang mindig *i'*: *fej*, *haj*, *fiúj*, *szíj*. Az Árpádkorban többfajta kettősmagánhangzónk volt, de ezek egyszerű hosszú magánhangzókká fejlődtek. A mai népnyelvben a köznyelvi egyfajta kettősmagánhangzókön kívül másfajta kettősmagánhangzók is

vannak, ezek a 16. sz. után, legkorábban a 17. sz. elején keletkeztek egyszerű hosszú magánhangzókából.

A magyar magánhangzórendszer az ősmagyar kor óta is jelentős változásokon ment át. A főbb változások a következők:

1. A rövid magánhangzók az ómagyar nyelvkorszakban (1055—1350) nyíltabbá váltak, pl. *pur* — *por*, *nop* — *nap*, *ürdüng* — *ördög*, szláv *kristu* — ómagyar *kriszt*, *kiriszt* — *kereszt*. A 15.—16. sz. óta a magyar magánhangzók igen sok esetben ismét zártabbá váltak: *csötörtök* — *csütörtök*, *csoda* — *csuda*, *ke*^z* — *kéz*.

2. A szájuégben hátrább képzett *i*'-t előbbre képezett váltotta föl: *i'* — *i*: *i'r* — *ír*; *o(u)* *i* (szórványosan): *juhász* — *ihász*, *jonkább* — *inkább*.

3. Ajakgömbölyítés (labializálódás): *a'* — *a*: *ja'* — *ja*; *a'* — *o* — *a*: *BaHaHin* — *BolaHin* — *Balaton*; *e'* — *ö*: *sze'm* — *szöm* (az ö-ző nyelvjárásokban).

4. A tövégi nyílt szótagbeli magas nyelvállású rövid magánhangzók (*/*, *u*, *H*) a 13. sz. közepéig, a tatárjárásig lekoptak: Anonymusnál még: *almu*, *szerelmü*, ma: *áalom*, *szerelem*.

5. Az ősmagyar és ómagyar kettősmagánhangzók (diftongusokból) az ómagyar nyelvkorszakban egyszerű hosszú magánhangzók keletkeztek. A hosszú egyszerű magánhangzók a 16. sz. után, legkorábban a 17. sz. elején a népnyelvben kettősmagánhangzók fejlődtek.

6. összetételekben, jövevénytörzsekben, képzőkben, ragokban a magyar nyelv történeti korában, azaz 1055 óta magas és mélyhangú (palato-veláris) illeszkedés történt: *mogyer* — *magyar* — *megy er*; szl. *milost* — *malaszt*; *milosztben* — *malasztban*; *-ség* — *-ság*. Az *e'*-ből *ö* lett ajakgömbölyítő (labiális) illeszkedéssel: *ötször*, *ültök*. Ez az illeszkedés újabb eredetű.

7. Némely szavakban magas, illetőleg mélyhangú (palato-veláris) elhaso-nulás (dissimilatio) történt: **va'sárnap* — *ve'sárnap*.

8. A tövégi hosszú magánhangzók megrövidültek: **fá* — *ja'* — *fa*; *"szemé* — *szeme'* — *szeme*; **hugá* — *huga'* — *huga*.

9. A szótó magánhangzói néha megnyúltak, részben a tövégi rövid ma-gánhangzók lekopásával kapcsolatban: *uru* — *úr*; ősm. **jegi* — *je' g* — *jég*.

10. Három- és többtagú szók második, illetőleg harmadik nyílt szótag-jának magánhangzója rendszerint kiesett: szl. *maiina* — *málna*; szl. *palica* — *pálca*; szl. *medenica* — *medence*.

Ha a mássalhangzóknak a magyar szavakban való megoszlási számará-nyát tekintjük, akkor kitűnik, hogy a magyar szavakban 41 % magánhang-zóval, 21 % folyékony hanggal (*/*, *r*), 15 % zöngés rés- és zárhanggal, azaz Összesen $\gamma \gamma$ % zenei értékű hanggal szemben 23 % zörejszerű, zeneitlen rés-és zárhang fordul elő. A magyar nyelv tehát ebből a szempontból sem ke-mény nyelv.

A mai magyar mássalhangzók a *c* (legalább is szókezdő) kivételével mind

megvoltak már az ősmagyarban, de az ősmagyarban és részben még az ómagyarban is volt még χ mássalhangzó és ennek zöngés párja is. A magyar mássalhangzórendszer a magánhangzókkal ellentétben az ősmagyar nyelvkorszak kezdete (kb. Kr.u. 450) óta lényeges változáson nem ment át, a magyar mássalhangzórendszer már Kr. sz. után az 5.—6. században körülbelül olyan volt, amilyen ma. Általában véve a mássalhangzók maradandóbb elemei a szavaknak, mint a magánhangzók. „Azok a mélyreható változások, amelyeknek eredményeképpen a magyar mássalhangzórendszer annyira különbözik a legközelebbi rokonnyelvek mássalhangzórendszerétől is, már az ősmagyar korszak előtt” (Kr. u. 450) történtek. (Gombocz: Magyar történeti hangtan. 1925. 68.). Ezt abból lehet kikövetkeztetni, hogy bolgár-török jövevényszavainkban, amelyeket Kr. u. 450 és 600 között vett át a magyarság, nem történtek meg ezek a hangváltozások. Az ősmagyar nyelvkorszak kezdete, azaz Kr. u. 450 óta csak kisebb, szórványos változások történtek a magyar mássalhangzórendszer terén.

Ilyenek: 1. zöngésülés: k — g (ném. *Cavallier* — *gavallér*); t — d (*tör* — *dörzsöl*), p — b (*káboszta*), s — zs (ném. *Schnur* — *zsinór*);

2. mássalhangzóikerítés (geminatio): *szél* — *szellő*; szl. *dinya* — *dinnye*;

3. kettősmássalhangzók keletkezése (affricatio): szl. *svekla* — *cékla*; *köves* — *kövecs*;

4. jésítés (palatalisatio): lat. *Ursula* — *Orsolya*; lat. *porta* — *portyázni*;

5. a jésítés megszűnése (depalatalisatio): *gyeszou* — *disznó*;

6. hasonulás (assimilatio): *néz* — *nézz*;

7. elhasonulás (dissimilatio): ném. *Schatz* — *sarcol*.

A magyar szavaknak jellemző sajátosságuk, hogy rendszeren csak egy mássalhangzóval kezdődnek, kivéve a hangutánzókat (*brekeg*, *krádog*, *trüsszent*) és az idegeneket (*drága*, *gróf*, *kréta*, *tréfa*). A szó belsejében ritkán kerül egymás mellé kettőnél több mássalhangzó. Meg kellene még figyelni a szó elején, belsejében és végén egymás mellé kerülő mássalhangzók minőségét és sorrendjét.

A magyar beszédben pontosan megkülönböztetjük egymástól a zöngétlen (kemény) és a zöngés (lágy) mássalhangzókat, mert értelemmegkülönböztető szerepük, azaz fonológiai értékük van, pl. mást jelent *por* — *bor*, *pap* — *bab*. A magyarban a szóeleji és szótagleji mássalhangzók hatnak a szóvégiekre és szótagvégiekre, indukálják őket zöngésség tekintetében (pl. *dophat*, *hásztető*, *vazsgolyó*, *dizgyülés*) és a képzés helye szerint (pl. *ellemenben*, *külömben*, *azomban* — *vény tyúk*, *anygyal*, *konyty*, *fan^xk*, *adunk*, *csön^l get*). Az egyes mássalhangzók a zöngésség tekintetében különbözőképpen viselkednek, pl. *vazsgolyó* — de nem mondjuk ezt: *Vazsmegye*, mert a g indukál, de az m nem. Az erre vonatkozó részletesebb szabályokat a fonetika tárgyalja. A magyar kiejtésben ezekre nagyon kell ügyelni.

A magyar magánhangzók időtartama, azaz hosszúsága és rövidsége belső

(etymologiai) feltételektől függ, nem külsőktől (fonetikai). Vö. Gombocz: Magyar fonetika 1925. 97. Az utóbbiak: a hangsúly, a szótag nyíltsága, zártsága, környező hangok. Mind a hosszú, mind a rövid magyar magánhangzók előfordulhatnak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban, nyílt és zárt szótagban egyaránt és bármely mássalhangzó környezetében. A belső (etymologiai) időtartam következménye annak, hogy a magánhangzók hosszúságának és rövidségének a magyarban is jelentésmegkülönböztető szerepe van: *arra* — *ara*, *erre* — *ere*, *véres* — *veres*, *pór* — *por*, *járok* — *járok*. A magyarban a magánhangzók hosszúsága-rövidsége összeesik a magánhangzók szűk és széles ejtésével, a franciában pl. *nem*, ott a rövid magánhangzók is szűkejtésűek. A magyar hosszú és rövid magánhangzók nem mind egyformán hosszúak és rövidek, a hosszú és a rövid fokon belül külső (fonetikai) feltételektől is függ a magánhangzók időtartama. Függ a magánhangzók sajátos képzésmódjától: legrövidebbek a legmagasabb nyelvállású magánhangzók (*i*, *í*), leghosszabbak a legalacsonyabb nyelvállásúak (*a*, *á*), az ajakgömbölyítéses magánhangzók hosszabbak a megfelelő ajakgömbölyítés nélkülieknél: az *ü*, *ű* hosszabb az *i*, *z*-nél, az *ö*, *ő* hosszabb az *e*², *é*-nél. A magánhangzók időtartama függ a rákövetkező szótagzáró mássalhangzó minőségétől is: a magyar magánhangzók legrövidebbek zárhang (*k*, *t*, *p* — *g*, *d*, *b*) előtt, hosszabbak réshang (*f*, *sz*, *s* — *v*, *z*, *zs*, *j*), leghosszabbak folyékony és orrhangú mássalhangzók (*l*, *r* — *m*, *n*) előtt. Az *l*, *r*, *z*²-nek *ily* iijújtó hatása a magyar nyelvjárásoknak jellemző sajátossága (*volt*, *vót*, *bór*, *akkó*, *ba²j*).

A magyar mássalhangzók időtartama szintén *belső* (etymologiai) feltételektől függ, azaz a mássalhangzók hosszúságának és rövidségének, miként a magánhangzókénak, jelentésmegkülönböztető szerepe van: *megy* — *meggy*, *hal* — *hall*, *kutya* — *kútja*. A hosszú és rövid fokon belül külső feltételektől is függ a mássalhangzók időtartama. Függ a helyzettől: minden mássalhangzó rövidebb szó kezdetén. Függ a képzésmódtól: a réshangok hosszabbak a zárhangoknál, az orrhangú mássalhangzók hosszabbak a folyékonyaknál. A szókezdő mássalhangzók időtartamára a következő magánhangzónak nincs hatása, de a szóvégi mássalhangzó időtartamára a megelőző magánhangzó időtartama hat.

A hosszú mássalhangzók kétfélek: abszolút szóvégen szoros értelemben vett hosszúak (pl. *jobb*, *ott*), magánhangzók közt ikermássalhangzók (geminaták, pl. *ot²an*, *job²ban*). A hosszú mássalhangzók a magyarban aránylag ritkák, csak abszolút szóvégen fordulnak elő, s nem minden mássalhangzó lehet hosszú (*l*, *v*, *zs*, *x*, *m*, *n*¹, *dzs* nem); az ikermássalhangzók gyakoriak, a magyar köznyelvben *x*, *n*¹ kivételével minden mássalhangzó lehet ikerített.

A *főhangsúly* a magyarban a magában ejtett szó első szótagján van, az összefüggő beszédben azonban nem minden szó első szótagja főhangsúlyos, hanem csak a *szólam* első szótagja, a többi mellékhangsúlyos. A finnugor alapnyelvben valószínűen nem ily kötött volt a hangsúly, hanem szabad: a főhangsúly nemcsak a szó első szótagjára eshetett.

Ettől az erősségi hangsúlytól meg kell különböztetni a *hanglejtést*, azaz a hangmagasságnak a beszéd folyamán való emelkedését és süllyedését. Tévesen *zenei* hangsúlynak is szokták nevezni. A szóhanglejtés a magyarban kissé ereszkedő, mert az első szótag főhangsúlyos, és a magyarban az erősségi hangsúly rendszeren együtt jár a magassági hangsúllyal. A mondathanglejtésnek mindig jelentéskifejező értéke van. A magyar mondathanglejtést jellemzi az alacsonyabb hangfekvés, a franciáé pl. magasabb; a magyarban a hangközök kisebbek, mint pl. az olaszban.

Minden magyar mondatfajnak megvan a jellemző hangmenete. A kérdő mondatoknak kétféle hangmenetük van: A kiegészítendő kérdés hangmenete ereszkedő nagy hangközökkel: *Ki mondta ezt neked?* Ugyanilyen az -e kérdőszócska eldöntendő kérdés hangmenete: *Megmondta-e neki?* Az eldöntendő kérdés hangmenete az utolsóelőtti szótagig emelkedő, utána hirtelen ereszkedő: *Mindnyájan elmentek?*

A közlő, azaz a kijelentő és felszólító mondatban is kétféle hanglejtés fordul elő. (Csúry: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. M. Ny. 21. A magyar kiejtés kérdése M. Ny. 35:32.) A személytelen kérdésben (így az elbeszélésben, a mesélésben, a szónoklatban) az egész magyar nyelvterületen ereszkedő a hangmenet: a mondat végén leeresztjük a hangot. Ez a hangmenet komolyabb, ünnepesebb hangulatot fejez ki. A párbeszédés közlésnek a magyar nyelvterület tekintélyes részén más hangmenete van. A hangmenet az elején ereszkedő, a vége kétféle lehet. Ha a mondat állítmánnyal végződik, akkor utolsó szótagja magasra szökik; ha más mondatrészrel végződik a mondat, akkor a hangmenet az utolsóelőtti szótagban kissé emelkedik, azután az utolsó szótagban leesik. Ez a hangmenet közvetlenebb, bizalmasabb hangulatot fejez ki. A párbeszédés hanglejtés azonban a köznyelv egy részéből kiveszett, helyette a személytelen közlés ereszkedő hangmenetét használják.

Ez a kétféle kérdő és közlő hanglejtésforma ősrégi sajátága nyelvünknek. A hanglejtés magyarosságára vigyáznunk kell, ez is hozzátartozik nyelvünk tisztaságához.

Szótan.

A világ összes nyelveinek *alkata* alapján egyforma. Minden nyelvnek van *szókészlete* és vannak *szerkezeti* elemei (képzők, ragok). A szókészletet *szótárakba* szokták összegyűjteni. Ilyenek a magyarban: Czuczor—Fogarasi szótára, a Magyar Nyelvtörténeti Szótár, Magyar Tájszótár, Magyar Oklevél-szótár, Magyar Etymologiai Szótár, A Magyar Nyelvújítás Szótára stb.; a szerkezeti elemeket a nyelvtan tárgyalja, ilyen a most készülő: Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve.

Ha a nyelvek szókészletét tekintjük, látjuk, minden nyelv szókészletének bizonyos szóalakja van: vannak igék, főnevek, melléknevek, névmások stb.

Ha a nyelv szerkezetét tekintjük, látjuk, minden nyelvben van mondat, vannak mondatrészek: állítmány, alany, határozó, tárgy, jelző.

Fölmerül a kérdés, mi az oka annak, hogy minden nyelvben fejlődtek szófajok (ige, főnév, melléknév stb.); továbbá miért fejlődött minden nyelvben mondat, mondatrészek (állítmány, alany).

Az ok abban rejlik, hogy az egész emberiség gondolkodásmódjának szerkezete lényegében egyforma. Az ember ugyanis lelki alkotánál és a környező világ szerkezeténél fogva csak bizonyos módon tud gondolkodni. Az emberi elme csak az ő a priori gondolkodásformáival tudja megragadni a világ jelenségeit, még pedig a szemlélet: (tér, idő) a priori formáival és az értelem a priori formáival (substantia—accidens, ok-okozat stb.), továbbá a kettétagolás lelki tevékenységével. A mondat, a mondatrészek, a szófajok mind egy közös lelki tevékenységnek, a kettétagolásnak eredményei. Ez a lelki tevékenység minden embernél és minden népnél egyforma és abban áll, hogy egy egységes tudattartalmat, ú. n. teljesképzetet szándékosan alkotó elemeire tagolunk szét s ezeket egymásra vonatkoztatva, azaz egymással logikai (ok-okozati) viszonyba állítva egyik felüket a másik félre vonatkoztatva kijelentjük vagy kérdezzük. Ennek a kettétagolásnak és viszonyaállításnak eredménye: a *mondat* és az *alany* (Subjectum) — *állítmány* (Praedicatum). Az alany és állítmány viszonyának megismétléséből keletkezett a határozó, a tárgy (S → P — > P) és a jelző (P <— S — > P).

A kettétagolás és (substantia—accidens) viszonyba állítás eredményeképpen keletkeztek a *szófajok*. A substantiáknak megfelelnek a tárgyfogalmak, ezeknek nyelvi kifejezői: a *főnevek* (nomina substantiva). Az accidenseknek megfelelnek a tulajdonságfogalmak és a cselekvésfogalmak, ezeknek nyelvi kifejezői: a *melléknévek* és az *igék*. Pl. *A fű zöld. A sas repül.* Mi volt előbb szó vagy mondat? A kettő egyszerre jött létre, a szó a mondatban keletkezett. Mi volt előbb névszó vagy ige? A nyelvtudomány ma azon az állásponton van, hogy az ige a névszóból keletkezett.

Vegyük most közelebről vizsgálat alá a magyar nyelv sajátos szókészletét és szerkezetét.

A szókészletet tekinthetjük mennyiségi és minőségi szempontból.

Hány szó van ma a magyarban? A kérdésre a nagy magyar szótárak alapján adhatunk megközelítő feleletet. Ily szótárak: Czuczor—Fogarasi szótára, a Magyar Etymologiai Szótár, Magyar Nyelvtörténeti Szótár, az akadémiai Címszótár.

Hány tőszó van a magyarban? A Magyar Nyelvtörténeti Szótárban 5800 tőszó van. A Magyar Etymologiai Szótárban a már elkészült rész alapján végzett előzetes számítás szerint kb. 10 ezer tőszó lesz.

Ha nemcsak a tőszókat, hanem a származékszókat és az összetételeket is számítjuk, akkor Czuczor—Fogarasi szótára szerint 110 ezer 784 magyar szó van, az akadémiai Címszójegyzék szerint 122 ezer. Ezek nem tel-

jes számok, általános becsléssel 180 ezerre lehet tenni a magyar szavak számát. Hasonlítsuk össze számra a magyar szókincset más nyelvekével. A leggazdagabb az angol nyelv: a legnagyobb angol-német szótárban (Muret—Sanders) kb. 300 ezer angol szó van, Sachs—Vilatte nagy francia-német szótárában kb. 250 ezer francia szó van. Természetesen nincs ember, aki nemzete nyelvének egész szókincsét ismerné és használná. Az átlagos műveltségű ember kb. 30 ezer szót ismer, s kb. ennek felét: 15 ezret használ a társas érintkezésben, íróink közül leggazdagabb Pázmány, Arany, Jókai, Ady szókészlete. A népnyelv szókincsének nagyságáról fogalmat alkothatunk magunknak Csúry Bálint: Szamosháti Szótára alapján, ebben egy vidék szóanyagát gyűjtötte össze lehetőleg teljesen: kb. 20 ezer szót.

Minőségi szempontból is tekinthetjük a magyar szókészletet, még pedig eredete szerint. Vannak eredeti és idegen nyelvekből átvett szavaink.

I. Az eredetiek lehetnek: 1. ősi szavak: ural-altajiak (pl. *avik* = eindringen), uráliak (*nyúl*), finnugor eredetűek (*szem*), ugor eredetűek (*ló*). 2. Az eredeti szavak második csoportját alkotják azok, amelyek a magyar nyelv külön életében keletkeztek, a voguloktól-osztjakoktól való elszakadás után. Ezek között sok hangutánzó van (*dörög*, *loccsan*, *sistereg*) és sok hangfestő (*ballag*, *cammog*, *babrál*).

II. A más nyelvekből átvett szók lehetnek: *idegenszók*, ezek csak egyes társadalmi osztályokban használatosak; lehetnek *jövevény szók*, ezek közhasználatúak. A jövevénytörzsek lehetnek honfoglalás-előtti (bolgár-török, oszét, ó-orosz szók) és honfoglalás-utáni (szláv, besenyő, kún; latin, ófrancia, olasz, oláh, német, oszmántörök).

Kérdés, milyen az arány az eredeti és az idegen szók közt? Tolnai V. ÍM. Ny. 20: 50) végzett gondos statisztikai számításokat e téren. Háromféle alapon lehetséges a számítás:

1. Csak a tőszókat számítjuk a szótár alapján. E szerint 55 % eredeti magyar tőszavunk van.

2. Számíthatjuk a szótár alapján a tőszókat, származékszókat és az összetételeket együttesen. E szerint 65 % eredeti magyar szó van.

3. Igazi arányszámot az eredeti és az idegen szók megoszlásáról csak úgy kapunk, ha nem a szótárt, hanem *összefüggő* szövegeket veszünk számításunk alapjául. E szerint 88.4 % eredeti magyar szavunk van.

Ha továbbvizsgáljuk minőségi szempontból a magyar szókészletet, megfigyelhetjük a *szóalkotás módjait*. A szavak lehetnek egyszerűek és összetettek. Mindkét csoportban lehetnek alapszók és képzett vagyis származékszók, elvonások (*kapál* — *kapa*) és vegyületszók (*borzasztó X rémítő* = *rémisztő*). A magyart és általában a finnugor nyelveket jellemzi a képzők nagy gazdagsága. Vannak egyszerű és összetett képzők. Az egyszerűek ősrégiek, legnagyobbbrészt a finnugor és az ugor alapnyelv korából valók, az összetettek újabb eredetűek, a magyar nyelv külön életében keletkeztek. Finnugor eredetű

egyszerű gyakorító képzőnk pl. 7 van, összetett gyakorító képzőnk 24-nél is több. Egyszerű kicsinyítő képzőnk 9 van és nagyon sok összetett. Ezeken kívül még rengeteg sok más képzőnk van. Képzőinknek rendesen megvan *sajátos* szerepük: más képzőkkel alkotunk igéket és másokkal névszókat; az igéképzők és névszóképzők egy része csak igékhez járul, más részük csak névszókhoz. A határ azonban nem szilárd, vannak képzők, amelyek igékhez és névszókhoz egyaránt járulhatnak. A képzőknek nagyon gazdag jelentésük is van, ugyanazon képzőnek többféle jelentése is lehet, pl. az / lehet gyakorító (*dobál*), lehet mozzanatos (*lövel*), lehet műveltető (*aszal*), sőt lehet kicsinyítő névszóképző is. Mai képzőink legnagyobb része már legrégebb nyelvemlékeinkben is megvolt, keletkeztek azonban újabb képzők is, pl. a *-si* képző: (*falu-si*). Képzőink kétféle eredetűek: legnagyobb részük ráértéssel (adaptatióval) keletkezett. Jelentésnélküli szavékekre ráértettek valami jelentést (pl. gyakorítót, kicsinyítőt stb.). Vannak oly egyszerű képzőink is, amelyek önálló szókból keletkeztek, ezek más szavakkal összetételt alkottak, s idővel jelentésük elhomályosult, pl. a *-ság*, *-ség*, *-hat*, *-bet* képző eredetileg önálló szó volt. Mivel így a finnugor nyelvekben egyes képzők és ragok önálló szavaknak más szavakkal való összetételével, mintegy összeenyvezésével keletkeztek, azért a finnugor nyelveket a latin *gluten* (= enyv) szóval *agglutináló*, ragasztó, ragozó nyelveknek szokták venni szemben az indogermán nyelvekkel, ezeket *hajlító* (flektáló) nyelveknek veszik, mert a jelentésmódosításokat a *szóító* változtatásával fejezik ki. Ez az agglutináló és flektáló elmélet már idejét multa. Nagyon gazdag nyelvünk *szóláskincse* is. (Pl. ő sem jobb a Deákné vásznánál. Messze, mint Makó Jeruzsálemtől). Ha a jövevényszólásokat kiostáljuk s csak az eredetieket vizsgáljuk, a magyar észjárás, a magyar lélek történetének egy részét olvashatjuk ki belőlük.

Ha *jelentéstani* szempontból vizsgáljuk a magyar szókészletet, azt látjuk, hogy a magyar szereti a *tárgyi* (konkrét) formákban való gondolkodást, (pl. *léha* = a gabona, kukorica könnyű, súlytalan hüvelye; *gőgös* — gége), azonban az *elvont* (absztrakt) gondolkodás kifejezésére is nagyon alkalmas nyelvünk.

A jelentésváltozások is gazdag anyagot nyújtanak a magyar észjárás, a magyar lélek történetének megismeréséhez. A jelentésváltozások lélektani folyamatok, minden jelentésváltozás alapja a képzettársulás, ennek törvényei pedig minden időben és minden népnél azonosak. Habár e szerint a jelentésváltozások minden nyelvben nagyjából egyformák, mégis az egyes nyelvek jelentésváltozásaiban az illető nép sajátos lelki világa, története, művelődés-története is megnyilvánul. Mindezekre most részletesen nem térhetünk ki.

Mondattan.

Minden nyelv mondattani alapszerkezete lényegében egyforma. Hallot-

tuk, minden nyelvben kifejlődtek egyszerű és összetett mondatok, továbbá mondatrészek: állítmány, alany, határozó, tárgy, jelző. Ezen az általános mondatalkaton belül minden nyelvben sajátos mondattani sajátságok is fejlődtek.

A magyar nyelvet jellemzi a mondatbeli viszonyok kifejezésére szolgáló elemeknek: a *ragoknak* nagy gazdagsága. Ilyenek az igei állítmány személyragjai. Az alanyi személyragokkal az alany személyét jelöljük, ezek legnagyobb részt finnugor örökségből származnak. Vannak tárgyas személyragjaink is, ezekkel az alany személyén kívül a tárgy személyét is jelöljük. A tárgyas személyragok ősi elemei nyelvünknek, de nem finnugor alapnyelvi örökségből származnak, hanem a magyar nyelv külön életében fejlődtek, miként a vogul, osztják és mordvin tárgyas személyragok is ezeknek a nyelveknek külön életében. Az alanyi és tárgyas személyragok, miként a birtokos személyragok is, hangsúlyvesztett személynévmástövek agglutinálásából keletkeztek, egyes alanyi személyragok (*jársz*, leszerel azonban ráértéssel, adaptatióval).

Nagyon gazdag a magyar nyelv *névrágokban*. Vannak *birtokos* személyragjaink a birtokos személyének és számának kifejezésére, ezek finnugor alapnyelvi örökségből származnak. Különösen gazdag a magyar nyelv határozóragokban és névutókban. A határozóragok között vannak egyszerűek *hol?* kérdésre (házow, oldali), *honnan?* kérdésre (aló/), *hová?* kérdésre (aU, fölé) és vannak összetettek (*-ban, -ben, -bál, -bol, -ba, -be*). Az egyszerű határozóragok finnugor örökségből származnak s ráértéssel keletkeztek, egyesek képzőből. Az összetett határozóragok névszótövek és egyszerű határozóragok összetételéből, agglutinációjából (*ház-belen — hazben — házban*) keletkeztek, ezek nem finnugor alapnyelvi örökségből valók, hanem a magyar nyelv külön életében keletkeztek. Névutókban is nagyon gazdag nyelvünk, egynémelyik praepositióul is szerepel: pl. *Tál* a hegyen. A névutók szintén névszótövek és egyszerű határozóragok agglutinálásából keletkeztek, miként az összetett határozóragok: *ház ala-tt, víz jölö-tt*. A határozóragok és névutók legnagyobb része eredetileg *helyi* viszonyok kifejezésére szolgált, de jelentésváltozással nagyon sokféle elvontabb jelentésárnyalat kifejezésére lettek alkalmassá.

A magyar és általában a finnugor nyelveket jellemzi a határozóragok és névutók hármas tagozódása (*-ben, -bői, -be; alatt, alól, alá; mellett, mellől, mellé*), és hogy nincsenek külön ragjaink a többesszámban, miként az indogermán nyelvekben (*házon, házokon, házamon, házaimon*). Jellemző a magyar és általában a finnugor nyelvekre, hogy gyakran belviszonynak fogják föl azt, amit az indogermán nyelvek külviszonynak: kalapot tett a *fejébe* (vö. auf seinen Kopf), *ujjába* húzta gyűrűjét; jellemző továbbá, hogy *hová?* kérdésre felelő irányraggal (praegnans lativussal) fejezzük ki a valamibe belehalást, beleölést stb. Pl. belehalt a *vízbe*, belehalt *bánatába*. Beleölték a *vízbe*.

A határozók körébe tartoznak az *igekötők* is. Nyelvünk nagyon bővelkedik igekötőkben. Eredeti helyi jelentésükből más, elvontabb jelentések is

fejlődtek, pl. megkapálta, kiöntötte, *agyontanulta*, magát, ezek befejezett cselekvést fejeznek ki. Az igekötők nem szláv hatásból keletkeztek nyelvünkben, mint némelyek gondolták, hanem természetes úton fejlődtek, miként a vogul-osztjákban is.

A magyar és általában a finnugor állítmányt jellemzi, hogy nemcsak *ige* szerepelhet állítmányul, hanem *névszó* is (A fal *fehér*, öcsém *katona*) vagy *ige* és *névszó* együtt (A fiú *beteg volt*). A névszói állítmány valószínűen eredetibb, a finnugor nyelvekben általában nagyon gyakori. Ilyenkor tehát nem maradt ki, nem hiányzik a *van, vannak*.

A tagadásra jellemző, hogy a magyarban kettős, sőt többszörös tagadás is előfordul: *Soha senki sehol nem látta őt*.

A magyar igeidőkre jellemző, hogy a mozzanatos jelentésű igék (ilyenek különösen az igekötősek) időjel nélkül rendszerint jövő értelműek: Tedd ki a napra, *megszárad*. Ne búsulj, *meggyógyulsz*.

A magyar mellékmondatban az igealakok általában véve csak főmondatbeli időértékükkel, önálló időjelentésükkel, azaz más cselekvéshez való viszonyítás nélkül használhatók. A magyarban actioviszonyítás, ú. n. *consecutio temporum* nincs.

Az igemódalakok a magyar mellékmondatban szintén csak főmondatbeli értékükkel használhatók, ú. n. *modus obliquus* (Konjunktiv der fremden Meinung) a közölt nyilatkozat idegen, tehát a közlő szempontjából bizonytalan voltának jelzésére, a magyarban nincs, mint pl. a németben: Karl sagte, er sei krank. Hasonlóképpen igazi *accusativus cum infinitivo* sincs a magyarban.

A magyar és általában a finnugor *jeizó* jellemző vonásai a következők:

1. Gyakran főnév szerepel jelzőül, különösen nemet, kort, anyagot jelölő főnév, tulajdonfőnév: *fiúgyermek, gyermek király, aranyóra, selyemruha; Ádám atyánk, István király*. A családnév a magyarban jelzője a keresztnévnek: *Kossuth Lajos*. Az indogermán nyelvekben fordítva a keresztnév jelzője a családnévnek: *Johann Wolfgang Goethe*.

2. A tulajdonság- és számjelző alakja mindig változatlan: *fehér ház, fehér házak, fehér házamat*.

3. Számnévi jelző után a jelzett szó egyesszámú: *tizenkét apostol*.

4. A jelző rendszeren megelőzi a jelzett szót.

5. A főhangsúly rendszeren a jelzón van, a jelzett főnév ritkábban főhangsúlyos, ellentétben pl. a némettel (pl. *rote Rose, blondes Mädchen*).

A magyarban, különösen a régi nyelvben és még inkább a finnugor rokonnyelvekben előfordulnak alanyul, tárgyul, határozóul, jelzőül szereplő igenévi szerkezetek, amelyek mai mellékmondatainkkal egyértékűek. Pl. *Jöttöd minő öröme gerjeszt*. Ar. Arist. 1: 340. Várhatja Piroska Toldi *megérkeztét*. ArTSz. 5. Szemem *láltára*, fülem *hallatára*. *Napkelet előtt, holta után, mind-éltig, mindjárt*. *Nyugtával* dicsérd a napot. *Ijedtében* nem tudott szólni. *Jövet* is, *menet* is mindig arra járok. *Anyaszült* meztelen. Minden *Istenáldott* napon.

Istenadta jók. *Madárlátta* kenyér. *Ebadta* parasztja. *Vérehulló* fű. *Agyafúrt*, *szájatátott* ember. *Keresztjáró* napok. *Ebijesztő* péntek. *Hiteszegett* ember. *Színehagyott* kendő. Mellékmondatpótló szerkezet az ilyen is: *felemás* cipő. Az igenévi szerkezetek és az utóbbi ősrégi finnugor eredetű szerkezetek, a mellékmondatokat pótolták ezeknek kifejlődése előtt.

Lelki tartalmainkat egyszerű mondatokon kívül összetett mondatokkal is kifejezzük. Az összetett mondatot alkotó egyszerű mondatok között lehet mellérendelő és alárendelő viszony, az utóbbi az előbbiből fejlődött, a mellékmondatok a főmondatokból. Már legrégebb nyelvemlékünk a H. B. alárendelő viszonytal kezdődik: Látjátuk feleim szümtükkel, mik vogymuk. Az utóbbi függő kérdő tárgyi mellékmondat. Mellérendelő és alárendelő kötőszóink nem finnugor alapnyelvi örökségből származnak, sem ugor alapnyelvből, hanem mind újabb fejlemények a magyar nyelv külön életében. Mellérendelő kötőszóink legnagyobbbrészt határozókból keletkeztek (*-is, és, meg, viszont, azonban*), egyesek mondatból (*vagy, jóllehet, tudniillik*); az alárendelő kötőszók legnagyobbbrészt névmásokbólfcí&i, *amely, ami*) keletkeztek vagy névmástövekből való határozószókból (*hogy, mikor, mint, mivel*), egyesek mondatból (*akár*). A mellékmondatokat eredetileg főmondatok pótolták és igenévi szerkezetek, az alárendelő viszonyt mellérendelő.

Még a magyar *nem-egyenes idézet* (oratio obliqua) és a magyar *szórend* lélektanát mutatom be a mondattan köréből. A magyar nem-egyenes idézet (oratio obliqua) legfőbb jellemző sajátása, hogy az igeidőket és időhatározókat átképzélesen, azaz állásponteltolódással használjuk. A magyarban a közlő (vagyis az elbeszélő, az író) az idézett személy helyzetébe képzei magát és az összes időviszonyokat (az igeidőket és időhatározókat) nem az ő saját helyzete szempontjából, hanem az idézett személy helyzetének szempontjából fogja föl és fejezi ki. A közlő tehát egészen úgy beszél vagy ír a nem-egyenes idézetben, miként az idézett személy a megfelelő egyenes idézetben beszélné. Lássunk egy példát Arany: Toldijának VII. énekéből: Ekkor a bús aszszony neki bátorodva, hogy esett, mint esett, mind elpanaszolta: Duna szigetében *öklelődzik* (öklelődzött) egy cseh, s szörnyüképen *szolgál* (szolgált) neki a szerencse; *kérkedik* (kérkedett) nagy fenjen, magát *hányja veti* (hányta vette), a magyar nemzetet csúfra *emlegeti* (emlegette): sok bajnok kiment már életre, halálra, özvegyet, árvať és jajszót hagyni hátra. *Tegnap* (előtte való nap) állt ki az ő két levente fia; nem volt fél országban olyan pár dalia, nem volt a világon olyan jó két gyermek: és *most* (akkor) egymás mellett egy sírban *hevernek* (heverték)! Elrémult a világ; nem is akadt már *ma* (aznap), aki a kegyetlen csehvel *szembe szállna* (szembe szállt volna). Zárójelben a *közlő* szempontjából használt igeidőalakok és időhatározók vannak, így látni lehet, milyen volna a magyar nem-egyenes idézet a közlőnek az idézett személy helyzetébe való átképzése nélkül. Vö. Gyomlay Gy.: Az átképzéletes előadás és az oratio obliqua Arany Toldijában. Beöthy-Emlékkönyv 1908. 464—473.

A szavak rendje a magyar mondatban nem a szavak nyelvtani értékétől függ, azaz nem attól, milyen mondatrész vagy beszédrész az illető szó, hanem attól, mely szók fejezik ki a mondatban kifejezendő lelki tartalomnak értelmileg és érzelmileg legfontosabb részeit. Ezeket a szókat a beszédben jobban kiemeljük a beszédenergia (a hangerősség; hangmagasság, időtartam, gondosabb hangképzés) segítségével. A beszédenergia ezen ismétlődő nekilendülése által beszédünk hangbelileg ütemekre, szólamokra tagolódik. A szólamot rendszeresen két vagy több értelmileg összetartozó szó alkotja. Minden szólam elejét nagyobb beszédenergiával ejtjük, azonban nem minden szólam elejét ejtjük egyformán nagy beszédenergiával. A legnagyobb beszédenergia a mondat értelmileg és érzelmileg legfontosabb részének, az ú. n. lélektani állítmány szólamának elején van, ez a főszólam. Ha tehát a nyelvtani állítmány a legfontosabb, azaz ez szerepel lélektani állítmányul, akkor ez szólamot kezd, ez lesz a főszólam. Ha nem a nyelvtani állítmány, hanem más mondatrész (az alany, a határozó, a tárgy vagy a jelző) a legfontosabb, azaz ezeknek valamelyike szerepel lélektani állítmányul, ez kezd szólamot, ez lesz a főszólam, utána következik nyomban a nyelvtani állítmány, s ez beleolvad a lélektani állítmány nyomatékába, egy főhangsúllyal egy szólamná foglaljuk össze a kettőt. Ha ilyenkor a nyelvtani állítmánynak más bővítménye is van, különösen igekötője, akkor ez a nyelvtani állítmány előtti helyéről rendszerint az állítmány mögé kerül. Pl. Péter *megdicsérte* Pált. *Péter* dicsérte meg Pált. Péter *Pált* dicsérte meg. Ez az u. n. Fogarasi-féle magyar szórendi törvény, ezt ő így fogalmazta meg 1838-ban; „a' hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban lévő ige”. A magyar szórendnek ez a főtörvénye ősi finnugor, ill. uráli sajátosság, a török-tatárban és a mongolban is általános. Vannak kivételek, az ú. n. összefoglaló kifejezések, ezek nem szorítják hátra az állítmány mögé ennek legközelebbi bővítményét (különösen az igekötőt): *Péter is* megdicsérte Pált. A Fogarasi-féle szórendi törvény a kijelentő, kérdő és felszólító mondatokra egyaránt érvényes. A szólamok rendjét legtöbbször meg lehet változtatni a nélkül, hogy a mondat értelme lényegesen megváltoznék.

A helyes magyarság és a magyarosság.

Hallottuk, a nyelvnek nincsen a beszélőtől független, önálló léte. A nyelv szóképzeteknek, alaktani és mondattani elemek képzeteinek rendszere, mely mint készség (dispositio, potentia, azaz virtuálisan) létezik az illető nyelvet beszélők lelkében, emlékezetében. A nyelv e lelki mivolta, természete révén csodálatos lelki kapcsolatot, lelki közösséget teremt az egy nyelvet beszélők között. Joggal lehet mondani ezen az alapon, egy nép azoknak a közössége, akik egy nyelven beszélnek. Nyelvében él a nemzet! Helyesebben: Nyelvében él a nép! Minthogy a nyelv sok egyén, sok nemzedék együttes, kollektív lelki tevékenységének eredménye, azért el lehet mondani: nyelvében tovább él egy nép őseinek lelke.

A nyelv lelki készségét, a szóképzeteknek, az alaktani és mondattani elemek képzeteinek rendszerét nem lehet örökölni a szülőktől úgy, mint pl. testi szerveinket; ezt a készséget, képzetrendszert mindenegyes egyénnek magának kell lelkében kifejlesztenie, eltanulva azt szüleitől és környezetétől. A szülőknak az iskolával karöltve azon kell fáradozniuk, hogy mentől teljesebben és eredeti épségében ültessék át a fölnövekedő nemzedék lelkébe a nyelvkészséget. Az iskolának a nyelvkészség fejlesztésén kívül még kötelessége öntudatosá tenni a tanulóban anyanyelvének alkatát: a szókészlet sajátosságait és a nyelv szerkezetét; továbbá kötelessége az iskolának a tanuló nyelvi lelkiismeretét nevelni, kifejleszteni érzékét anyanyelvünk nyelvtani helyessége és tisztasága iránt.

Nekünk, a tanuló lelki nevelőinek erre a magasztos hivatásra föl kell készülnünk nyelvészeti előtanulmányokkal; nyelvérzékünket állandóan fejleszteniünk kell jó íróknak, nyelvművelő szakmunkáknak (pl. Simonyi Zs., Dengl J. Pintér J., Tolnai V. stb. műveinek) és a magyar nyelvészeti folyóiratoknak tanulmányozásával.

Sokat vitatták: (Gombocz: Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. M. Ny. 27: i.) nyelvhelyességi kérdésekben mi az irányadó, mi a döntő? Egyesek szerint a nagy írók nyelve vagy a népnyelv vagy a régi nyelv vagy a nyelvfejlődés alapján ítélkező nyelvész vagy tekintélyes testület (az Akadémia, a Kormány), mások szerint a célszerűség vagy a logika vagy az esztétika vagy földrajzi szempontok (egyes vidékek nyelve). Mi az irányadó, a döntő nyelvhelyességi kérdésekben, azt a nyelv természetéből kell megállapítani. A nyelv egyéni és egyúttal szociális természetű. A nyelvi jelenségek úgy jönnek létre, hogy az egyesektől kiinduló jelenségek közül egyeseket a többség utánoz, elfogad, közszokássá válnak, viszont másokat a többség elutasít, nem fogad el; vagy a meglevők közül egyeseket kivét, nem használ többé. Külön lehet szó irodalmi, köznyelvi és népnyelvi nyelvhelyességről. Mindháromban a döntő a *közszokás*. Az irodalmi nyelvhelyességre vonatkozólag a döntő a mindenkori irodalmi közszokás, a köznyelvre a művelt közönség mindenkori közszokása, a népnyelvre az illető népközösség mindenkori közszokása. Bennünket itt most csak az irodalmi nyelv és a köznyelv helyessége érdekel.

Az irodalmi nyelvben és a köznyelvben néha kétség merülhet föl a közszokásra vonatkozólag. Ilyenkor a nyelvtudomány jön segítségünkre. Ujabban a Magyar Tudományos Akadémia *Nyelvművelő Bizottságot* állított föl és nyelvművelő folyóiratot (*Magyarosan*) indított a nyelvhelyesség és a nyelvtisztaság kérdéseinek eldöntésére és a nagyközönségnek ily irányban való irányítására. A nyelvhelyességre és a nyelvtisztaságra való törekvésünknek ki kell terjednie a nyelv hangtani, szótani és mondattani jelenségeire egyaránt.

A helyes magyar kiejtésre nemrégén Kodály Z. hívta föl a figyelmet. Tanulságos hozzászólások jelentek meg erre vonatkozólag Laziczius Gyulától,

Nagy Bélától, Sági Istvántól, Csűry Bálinttól a Magyar Nyelv c. folyóiratban, Gyomlay Gyulától a Budapesti Szemlében. Tanárjelöltjeink az egyetemi fonetikai előadásokon, a Tanárképző Intézeteknek magyar leíró nyelvtani óráin készülhetnek föl szakszerűen a helyes magyar kiejtésre. A budapesti egyetemen Nagy Adorján, a Nemzeti Színház tagja beszédművészeti előadásokat tart. Külföldi egyetemeken is tanítják a Sprechkunstot.

A kiejtés, szótan és mondattan körében leggyakrabban előforduló nyelvtani helytelenségeket és idegenszerűségeket most itt részletesen nem tárgyalhatjuk. Utalok újra az előbb említett szakmunkákra és folyóiratokra.

A szóképzlet általában jobban van kitéve idegen hatásoknak, az alaktani és a mondattani elemek kevésbbé. Pl. az amerikai magyarság átvesz sok angol szót, de ezeket anyanyelve képzőivel és ragjaival használja. Az albán nyelvnek kb. csak 500 oly szava van, amely indogermán ősnyelvi örökségből származik, a többi idegen szó, de azért az albán indogermán nyelv, mert szerkezeti elemei indogermán eredetűek. A szókincsnél az idegen szók nagy száma miatt, az alaktani és mondattani idegenszerűségeknél e szerkezeti elemek fontossága miatt kell különösen őrködni a nyelv tisztaságán. Arany J. szerint: „Egyes szavak csupán levelei, vékony ágai a nyelv törzsökének, azok rombolása könnyebben pótolható: de a szókötési formák azon nemesb ereket, csatornákat képezik, melyekben a fa éltető nedve kereng: dűljük fel, — és a fa nem lesz többé.” *Proz.*¹ 375. Beteg az a szervezet, amely nem tud megküzdeni az idegen kóros elemekkel, beteg annak a népnek a lelke, amely nem tud védekezni a nyelvi idegenszerűségek ellen.

Reményik Sándor szavaival fejezem be előadásomat:

Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek,
És áhítattal ejtsétek a szót,
A nyelv ma néktek végső menedéktek,
A nyelv ma tündérvár és katakomba,
Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek!

E drága nyelvet porrá ne törjétek,
Ne nyúljon hozzá avatatlanul
Senki; ne szaggassátok szirmait
A rózsafának, mely hóban virul.
Ügy beszéljen ma kiki magyarul,
Mintha imádkozna,
Mintha aranyat, tömjént, mirhát hozna!

Erdélyi Lapok I. évf. 47. sz. Vö. Magyarosan I. 25.

Öt *világrész magyarsága* című előadását v. Nagy Iván a Magyar Szemle kis könyvtárában (1. sz.) közreadott könyvecskéjéből készítette.